

POROGI ANDRÁS

GYÖNGYÖSI KEMÉNY-EPOSZÁNAK POLITIKAI KONCEPCIÓJÁRÓL

„Önálló politikai álláspontja nincs”, hangzik az ítélet,¹ amely számtalan esztétikai kifogással társulva hozzájárul ahhoz, hogy — Toldy Ferenc szavaival élve — Gyöngyösi lassan „kisiklik a forgalomból”.² A gimnáziumi irodalom tankönyv mindössze egy, végső soron pejoratív kicsengésű mondatot szán arra a költőre, aki csaknem százötven esztendőig (török-uralomnyi idő!) meghatározó befolyással volt a magyar irodalmi közízlésre.³ Tudomásom szerint közel fél évszázada nem adtak ki Gyöngyösi-művet.⁴

Ez a mellőzés azért is tűnik igazságtalannak, mert a Gyöngyösi életművével behatóbban foglalkozók ítélete általában nem fedi a művelt vagy a tudományos közvélemény által elfogadott Gyöngyösi-képet. Különösen igaznak tűnik ez a megállapítás, ha végigtekintünk a költő politikai megnyilatkozásait értékelő véleményeken.⁵

¹ *A magyar irodalom története*. II. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 185.

² Toldy Ferenc: *Gyöngyösi István. — Irodalmi arcképek*. Kiad. Lőkös István. Bp. 1985. 40.

³ *Irodalom*. II. Tankönyv, a gimnázium II. osztálya számára. Szerk. Mész Lászlóné. Bp. 1983. 7.

⁴ Badics Ferenc kritikainak számító kiadásának utolsóként megjelent kötetét követően (Gyöngyösi István *Összes költeményei*. IV. Kiad. Badics F. Bp. 1937.) egyes antológiákban előforduló néhány strófán kívül, csak a *Murányi Venus* jelent meg *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. Bp. 1966, 358—449.

⁵ Vö. Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum*. Bp. 1972. 222—228.

Gyöngyösi „volt kuruc és labanc, kálvinista és pópista, de gondolkodásban és érzésben mindig jó magyar maradt”.⁶ Beöthy Zsolt, midőn a fönti, kissé problematikus és nem kevésbé sommás ítéletet tette (ti. hogy Gyöngyösi jó magyar), bizonyára megérezte, hogy Gyöngyösit minden „köpönyegforgatása” mellett és ellenére nem csak a mindenáron való egyéni érvényesülés méltatlan koncepciója vezérli. Megfogalmazása lényegében csak Arany János többször idézett véleményének poentírozott változata. Arany János így foglalta össze Gyöngyösi politikai arculatát:

„én ama hazafiakhoz számítom, kik, az alkotmány érdekében, reménnyel néztek az erdélyi ellenállásra, anélkül, hogy csatlakoznának a mozgalomhoz. És egy Lobkovitz—Caraffa világban mi is lehetett volna egyéb?”⁷

Ettől Arany László véleménye sem tér el lényegesen, midőn Gyöngyösi hazafiúi gondolatait méltatva ezt írja:

„Csaknem előttünk áll a higgadt gondolkozású, bölcselkedő szellemű gömöri táblabíró, aki hűséggel viseltetik a királyhoz míg lehet, óhajtja a békét, kerüli a forradalmat, kárhoztatja a pártoskodást, de az alkotmányból s nemesi jogokból sem enged. Loyalitása a változó időkkel együtt alakuláson megy át, s ez kiérzik műveiből is.”⁸

Trencsényi-Waldapfel Imre a modern kutatások számára iránymutató tanulmányában foglalkozik a kérdéssel, szerinte „alig van irodalmunknak nálánál erősebben politikai érdekeltsgű költője”; sőt, más megvilágításba helyezi a Gyöngyösi számára általában balul végződő sztereotip összehasonlítást:

⁶ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. 3. bőv. kiad. Bp. é. n. 65.

⁷ Arany János: *Gyöngyösi István*. — A. J. *Összes munkái*. V. Kiad Ráth Mór. Bp. 1884. 197.

⁸ Arany László *Összes művei*. II. Közrebocsátja Gyulai Pál. Bp. 1901. 249.

„kettejük közül nem a legnagyobb közjogi méltóságok egyikét is viselő Zrínyi, hanem a gömöri prókátor-alispán Gyöngyösi mutatkozik költészetében a politikusabb természetnek (. . .) politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII. századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a legpolitikusabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az egyensúly-helyzetet kereste”.

Ugyancsak Trencsényi-Waldapfel állapítja meg elsőként, hogy a magyar köznemesség Gyöngyösiben „tisztelhethe eszményeinek első költői kifejeződését”.⁹ Agárdi Péter számára ez a köznemesi történelmi meghatározottság az, amiből kibonthatja Gyöngyösi költői világvégét, és amivel magyarázhatja a költő eltérő politikai állásfoglalásait.¹⁰ Gyöngyösi a köznemesség művelt, vállalkozó szellemű felső-magyarországi rétegéhez tartozott; paradox módon épp a „köpönyegforgatás”, a mindig az erősebb felé való sodródás az, amivel végül mindig hű maradt ehhez a réteghez, és ennek mindenkor politikai útkereséséhez. Az útkeresés némely mozzanata jól nyomon követhető, ha végigtekintünk a költő életmű főbb állomásain, kivált ha figyelmünk a három történelmi tárgyú műre, a *Murányi Venusra*, a *Porából megéledett Phoenixre*, illetve a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságára* irányul.

A *Murányi Venusban*, politikai szempontból, sokáig csak a lojalitás apológiáját látták, de Agárdi Péter már módosítja ezt az egyoldalú megítélést:

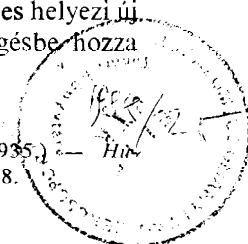
„Wesselényinek Gyöngyösi által magasztalt királyhűsége a »haza«, vagyis a nemesi-rendi osztályérdekek iránti hűségge hangszerelődik át.”¹¹

A mű politikai monda nivalóját R. Várkonyi Ágnes helyezi új megvilágításba, amikor a keletkezését összefüggésbe hozza

⁹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Gyöngyösi István*. (1935.) — *manizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 153, 156–158.

¹⁰ Agárdi Péter: *I. m.*

¹¹ Uo. 43.

az 1663-tól Wesselényi (illetve Zrínyi) vezetésével meginduló mozgalommal.¹²

A három történeti tárgyú munka közül a művészileg kétségtelenül legsikerültebb Kemény-eposz keletkezésének politikai hátterét, a mű politikai mondanivalóját V. Windisch Éva vázolta fel tanulmányában.¹³ Gyöngyösi témaválasztásából, forráskezeléséből kiindulva bizonyítja, hogy a költő, kapcsolódván a Wesselényi-összeesküvéshez, igyekszik leszámolni a német segítség reményével, törökgyűlöletre és a magyarság összefogására buzdít, miközben figyelmeztet a vállalkozás veszélyeire is.

Gyöngyösi „a konformizmus és ellenzékiesség dialektikájának bonyolult képletét nyújtja”¹⁴, írta legutóbb Kibédi Varga Áron. A jelen dolgozat nem tűzhet maga elé oly nagyralátó célt, hogy ezt a bonyolult képletet fölvezolja. Célunk most a Kemény-eposz V. Windisch Éva által még nem tárgyalt (vagy éppen csak utalásszerűen érintett) politikai vonatkozásainak feltárása.

*

Nemcsak V. Windisch Éva, de a Gyöngyösivel foglalkozó irodalom jó része – Arany Jánostól egészen napjainkig – gyakorta hivatkozik arra a 31 strófára, amelyeket Gyöngyösi szándékosan kihagyott a mű 1693-as, első kiadásából, és amelyek a Kemény-eposz két XVII. századi kéziratos másolatában maradtak fenn.¹⁵ Ez a 31 strófa érezhetően külön-

¹² Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Márssal társalkodó Murányi Venus 1664-ben*. It 1980. 77–104. és *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. TörtSz 1984. 367.

¹³ V. Windisch Éva: *Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”*. ItK 1960. 535–557.

¹⁴ Kibédi Varga Áron: *Retorika, poétika, műfajok*. It 1983. 553.

¹⁵ A kihagyott 31 strófát lásd Gyöngyösi István *Összes költeményei*. II. Kiad. Badics F. Bp. 1921. 163–168. (A Kemény-eposzból – KJ. rövidítéssel – a továbbiakban ebből a kiadásból idézek.) A kéziratos másolatokról, valamint az 1693-as és az azt követő kiadásokról lásd Uo. 359–378.

álló rész; a cselekmény, illetve a klasszikus történelmi és mitológiai események idősíkjai mellett ez az elbeszélés jelen idejében gyökeredzik, méghozzá nem a Gyöngyösinél oly gyakran előforduló „örök igazságok” általános jelenében, hanem egy konkrét politikai-társadalmi jelen időben.

Gyöngyösi először a német hadvezetést bírálja e 31 strófában – hasonlóan Zrínyi Montecuccoli-röpiratához –, majd túl az elfajzás, nála nem szokatlan, általános hangsúlyozásán, itt részletes és igen kritikus rajzot ad kora nemességéről, de a „köz vitélő rendről” is. A legutolsó gondolat, a jó vezér eszméje – ahogy V. Windisch Éva megállapítja – szintén Zrínyi röpiratára utal.¹⁶ Fontosabb párhuzam ennél, hogy a 31 strófának nagyobb része, kivált a gerincét adó jellemzés a nemesekről és a közkatonákról, több ponton megegyezik egy másik Zrínyi-mű, az *Áfium* hasonló témájú részeivel.

Ami Gyöngyösi Zrínyi-ismeretét illeti, már Badics említi, hogy Gyöngyösi olvasta a *Szigeti veszedelmet*,¹⁷ és Agárdi Péter is utal erre, érintve némely egyezést.¹⁸ A *Szigeti veszedelem* és a Kemény-eposz szoros kapcsolatával egy újabb tanulmány foglalkozik behatóan.¹⁹

Ismerhette-e, ismerte-e Gyöngyösi a kéziratban terjedő *Áfiumot*? Murány messze volt Csáktornytól, ám politikai értelemben éppen a hatvanas években egyre közelebb kerültek egymáshoz. R. Várkonyi Ágnes mutat rá, milyen politikai sürgés-forgásba került a Murányba érkező, Wesselényi nádor szolgálatába álló Gyöngyösi 1663 nyarán-őszén, és hogy ez a

¹⁶ Vö. V. Windisch Éva: *I. m.* 545. Vö. Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Bp. 1976. 353.

¹⁷ Badics Ferenc: *Gyöngyösi István élete és költészete*. Bp. 1939. 139–140. Badics szerint Zrínyi eposza nem volt hatással Gyöngyösire.

¹⁸ Agárdi P.: *I. m.* 62–64. Legújabban Bitskey István tagadja, hogy Gyöngyösi ismerte Zrínyi eposzát. Vö. Bitskey István: *Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány*. Studia Litteraria 1981. 31.

¹⁹ Vö. Kovács Sándor Iván: *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*. ItK Sajtó alatt.

politikai környezet miként hat már a *Murányi Venus*ban is.²⁰ Zrínyi, elsősorban hadisíkerei révén, 1663–64-re az ország legnépszerűbb személyisége lett. Ugyancsak R. Várkonyi Árnés írja, hogy a „korszak embereinek (. . .) kezük ügyében volt a *Török Áfium*, vagy merítették abból a korabeli közös gondolati anyagból, amelynek szavait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át az elkövetkezendő századokra is”.²¹

Zrínyi népszerűségére, illetve egyes műveinek elterjedtségére itt csak egy példát említek, s ezt is csak azért, mert némi jelentőséggel bírhat a Kemény-eposz egy dolgozatomban később tárgyalt részével kapcsolatban. Teleki Mihály, Apafi Erdélyének talán legjelentősebb politikusa is Zrínyi híve volt, olvasott is tőle. Erről tanúskodik Ebeni István egy 1662 végén írt levele, amelyben egy kéréssel fordul Telekihez:

„Zrinyi uram írása felől is irtam vala Kegyelmednek, de kételkedem, nem adták meg. Kegyelmedet kérem, küldje meg nekem is, had mulassam magam vele; de jó íróval irassa le Kegyelmed.”²²

A Zrínyi-mű azonosítására nem vállalkozhatunk (talán a Montecuccoli-röpirat lehetett), mindössze egy véletlen, ám valamiképp mégis jellemző mozzanatra utalunk. A Kemény-eposz szerint a nagyszőlősi csatában hárman harcoltak Kemény János mellett: Kemény Simon, a fejedelem fia,

²⁰ R. Várkonyi Á.: *I. m.* It 1980. 77–104.

²¹ R. Várkonyi Á.: *I. m.* TörtSz 1984. 351.

²² Ebeni István levele Teleki Mihálynak, Szamos-Újvár, 1662. november 2. *Teleki Mihály levelezése*. II. Szerk. Gergely Sámuel. Bp. 1906. 431. Teleki valószínűleg késlekedett a kért írás megküldésével, mert Ebeni harmadszor sem restell írni az ügyben, amiből az is kitűnik, milyen fontosságot tulajdoníthatott Zrínyi e munkájának. Vö. Uo. Teleki igen elismerően nyilatkozik Zrínyiről egy Lónyai Annának (Kemény János özvegye) írt levelében: „Bizonyos dolog, nagy állapot adatott Zrinyi uramnak ő nagyságának (. . .) Segélje Isten az ő felsége fegyverét, ő nagyságát is; bizonyonnyal is hiszem, rajta el nem mulik egy felől; adna Isten bár olyan sok magyart, de félek az is hamar el ne vesszen.” Kővár, 1663. október 30. Vö. Uo. 629.

valamint a főntebb tárgyalt levélváltás két résztvevője, Teleki Mihály és Ebeni István.²³ (Teleki Mihály alakjának az eposzban elfoglalt szerepéről a továbbiakban még részletesen szó lesz.)

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Erdélyben sem volt ismeretlen a horvát bán irodalmi működése, az pedig kétségtelen, hogy Zrínyi politikai nézeteit jól ismerték Wesselényi udvarában, s hogy az *Áfiumból* is megismerhették, szolgáljon bizonyítékként egy Wesselényi-levél részlete 1663 májusából, melyben kéri a győrieket, hogy mindegyikük „kardot, bárdot, fegyvert, fegyvert bátor szívet szerezzen s neveljen magában”.²⁴ Ez egyrészt az *Áfium*nak számos másolatában toldalékként fönmaradt vers kezdősorával cseng össze: „Fegyvert s-bator szívet kel annak szerezni. A ki hazaiáért kész harcot próbálni”.²⁵ Másrészt Zrínyi fölkiáltásával az *Áfiumban*: „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik”²⁶ mely fölkiáltás talán hatott az ugyanezen év őszén írt két Wesselényi-levél fölkiáltására is: „Azonban kardot kardot köss s vonj édes nemzetem”.²⁷

Gyöngyösi tehát, mint Wesselényi titkára, ismerhette, és mint az alábbi összevetésből kiderül, valóban ismerte, jól ismerte az *Áfiumot*.

Természetes, hogy ez idő tájt — és már korábban is — számos ostorozó, bíráló leírás született a nemesség tanulatlanságáról, henyé életmódjáról, a katonaság fegyelmezetlenségeiről, fosztogatásairól stb., mivel ezek sajnálatosan makacs tények

²³ KJ. III/VI/99—100. 197.

²⁴ Wesselényi nádor levele Győrnek, 1663. május 22. Közli Ráth Károly. Új MMúz 1854. II. köt. 44. (Erre a levélre Hausner Gábor hívta föl a figyelmemet.)

²⁵ RMKT XVII. 10. 244.

²⁶ Zrínyi Miklós *Prózai művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván és az ELTE Zrínyi-szeminárium. Bp. 1985. 214. Az *Áfiumból* a továbbiakban is ezen kiadás alapján idézek.

²⁷ Wesselényi nádor levele Győr vármegyéhez, 1663. november 3. Közli Ráth Károly. Új MMúz 1854. II. köt. 51. és Nógrád vármegyéhez. Közli Nagy Iván. TT X. 1861. 123.

voltak. A nemesség műveletlenségéről épp úgy szól Mikes Kelemen,²⁸ nyilván az *Áfium* erre vonatkozó részére is emlékezve, mint Bethlen Miklós²⁹ vagy a Zrínyit természetesen nem ismerő Kecskeméti Alexics János.³⁰ Az „öltözetbeli gögösségről” és cifraságról egyaránt szól Magyarai³¹ és Zrínyi, de Báthory Mihály református prédikátor is.³² A gondolatban tulajdonképpen egy jól körülhatárolható toposz rejtőzik – mutat rá az *Extra Hungariam non est vita* monográfusa, Tarnai Andor.³³

Gyöngyösi 31 strófájának és az *Áfium* egyik részletének egyezései azonban nem vezethetők vissza pusztán a tények egyezésére. Noha a nemességre tett megállapítások jó része itt is közhely, mégis, a 31 strófában oly sok ponton mutatható ki az *Áfiummal* való egyezés, hogy mindez nem lehet véletlen.³⁴

²⁸ Mikes Kelemen *Összes művei*. I. köt. Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1966. 106–110. Hopp a jegyzetekben utal Mikes gondolatainak rokon vonásaira Apácai, Bethlen Miklós, Zrínyi és Rákóczi írásaiban: 551–554.

²⁹ Bethlen Miklós *Önéletrása*. I. köt. Kiad. V. Windisch É. Bp. 1955. 148–149., 165–167.

³⁰ Vö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 71–72.

³¹ Magyarai István: *Az országokban való sok romlásnak okairól*. Kiad. Ferenczi Zoltán. Bp. 1911. 135–136.

³² Báthory Mihály: *Hangos trombita*. Debrecen 1664. 1. (RMK I. 1010.) Idézi Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita*. Bp. 1969. 88.

³³ Tarnai A.: *I. m.* 85–92.

³⁴ Dolgozatom e részletének 1984. december 4-én elhangzott felolvasásán Klaniczay Tibor felvetette, hogy a Kemény-eposz 31 strófájának előzményei Comenius hasonló tárgyú megállapításai is lehettek, kivált ha figyelembe vesszük, hogy Gyöngyösi sárospataki tanulmányai egybe estek Comenius ott-tartózkodásának első évével. A *De cultura ingeniorum*, főképp pedig a II. Rákóczi Györgynek ajánlott *Gentis felicitas* egyes részletei (pl. a nevelés és tanítás elhanyagolása, hősi vezetőre van szükség) valóban ugyanarról elmélkednek, mint Gyöngyösi, aki nyilván olvasta is az említett műveket. Mégis, Zrínyi hatása közvetlenebb: a stilisztikai és tárgyi momentumok egyezésén kívül erre vall az azonos megközelítés, a magyar közállapotok katonai szempontú kritikája.

Néhány példa a tartalmi azonosságokra:

Zrínyi

... ülnek haszontalanul fiaink
(...) otthon atyjoknál ...

Gyöngyösi

Meghült szívek heve, tágas
szállást nem kér,
Akármely alacson s-csekély
helyen meg-fér

Az ifjak nem tanulnak tudományokat és vitézséget:

.. az ifjú, sem hadban, sem vé-
gekben, sem idegen országokban
vitézlő mesterségeket tanulni nem
mégyen (...) senki nem tanul tu-
dományokat.

Büdös most azoknak a' Márs
oskolája.
.....
Amely kevés üdőt adnak a'
Musáknak,
Kik Isteni Aszonyi a' szép
tanulásnak.
El hagyván azokat, nem
szolgálnak Mársnak

Részegeskednek:

... az ital legnagyobb mesterség,

Bachusnakis kedves nálok tele
kaldgya

Idő előtt nőülnek:

... osztám ha a husz esztendő
alig érik is el, mindeniknek fele-
ség kell,

Venus az iffiaknak, nem Pallas
daikája,
.....
..... nem szolgálnak
Mársnak,
Hanem párnás Hyment veszi
ki ki Társnak.

A nemesség egyoldalú prókátor-műveltségének és a pörös-
ködésből élőknek a bírálata. (Gyöngyösi itt a múlttal állítja
szembe a jelen állapotokat.):

az ifjú (...) vitézlő mestersége-
ket tanulni nem mégyen ugyan,
hanem vagy prókátorságot pat-
varián, nem az igazságnak szere-
tetiből penig, hanem másokat
nyomorítani kívánván tanul ...

Tör, nem pör neveli vala az
értéket
Tartott az Prokátor rövidebb
mértéket,
Nem ültek hasznára annyi
Törvényszéket.

Zrínyi a közhítek tárgyalása után tér át a nemességre, Gyöngyösi sorrendje fordított, de a váltás módja hasonló:

Ilyenek a mi közhadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? ³⁵	Az nemesség dolga de maradvallyom mi jó van az közvitézlő rendben? ³⁶
--	--

A közkatonák általános jellemzése is hasonló, bár itt Gyöngyösi rövidebben ír, mégis felsorolja a Zrínyi által említett hiányosságokat: a katonák nem szoktak hozzá a jó rendtartáshoz, kocsmáznak és a községet sarcoltatják.³⁷

A tartalmi egyezéseken túl bizonyos stilisztikai jegyek is utalnak az *Áfium* hatására. Zrínyi szerint a gyorsaság „szokta annak a drága fának a gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsősségnek hívnak”.³⁸ Gyöngyösi pedig arról ír, hogy a „dicsőség drága veteményét / Vérrel hintik”, majd végigviszi a képet: „Úgy nevelik benne annak szép reményét, / Hogy virágzásának érék nyíló fényét”.³⁹ Mindkét kép a növényi fejlődéssel hozza kapcsolatba a dicsőséget; a két metafora — hogy stílszerűek legyünk — egy töről fakad.

Ugyanitt Zrínyi az őt állandóan izgató kérdésen elmélkedik: mi a célravezetőbb, az óvatosság vagy a merészség? „... az *kész gyorsaság* és a *gyors készség* szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsősségnek hívnak (. . .) Nem vakmerőségre hívok senkit, nem *habahurjául* kívánom az mi nemes resolutionkat, hanem *okosságnak* mértékletességével . . .”⁴⁰ Gyöngyösi, alig valamivel a 31 strófa előtt, ugyanerről gondolkodik, noha ő a problémát ellenkező oldaláról közelíti meg:

³⁵ Zrínyi: *Áfium*. 216–217.

³⁶ KJ III/IV/64–65. 163–168.

³⁷ *Áfium* 216, és KJ III/IV/64–65. 167.

³⁸ *Áfium* 214.

³⁹ KJ III/IV/64–65. 165.

⁴⁰ *Áfium* 214.

A' vigyázó elme s-elmés vigyázóság
 Győzheti ezeket, s'-az alkalmatosság,
 Töb győzödelmet hoz a' váró okosság,
 Mint az *habahurgya* vakmerő bátorság.⁴¹

Aligha lehet véletlen, hogy ugyanarról a tárgyról beszélven, ugyanaz a ritka szó és nem közönséges szójáték jusson Gyöngyösi eszébe, mint ami Zrínyinek eszébe jutott. Midőn Gyöngyösi a Kemény-eposznak ezt a részét írta, fülébe zengtek az *Áfium* sorai – ha nem feküdt éppen előtte egy másolat Zrínyi művéből.

*

Mindez nem jelenti azt, hogy Gyöngyösi pusztán automatikusan versbe öntötte volna az *Áfium* bíráló sorait anélkül, hogy akár tapasztalata, akár egyéb információja lett volna a közállapotokról. Valószínűleg máshonnan is merített, nevezetesen (hogy ismételjük R. Várkonyi Ágnes szavait) „abból a korabeli gondolati anyagból, amelynek sorait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át”.⁴²

E gondolati anyag hordozóinak körét szűkebben kell megvonnunk, nem tartozhatnak bele olyan, már említett szerzők, mint Magyarai, Apáczai, Comenius, noha valamennyien bírálják vagy a magyar társadalom elmaradottságát, vagy a nemesség életmódját. Azon munkákra, melyekről szólnunk, egyként jellemző a magyar közállapotok katonai szempontú kritikája, a bírálat bizonyos elemeinek azonossága, számos kifejezés és fordulat hasonlósága vagy egyezése. Figyelemre méltó az a tény, hogy a szerzők maguk is a Wesselényi-féle mozgalom vezetői közé tartoztak, vagy igazolhatóan kapcsolatban álltak az összeesküvés szervezőivel. Az egyes írások datálásának bizonytalansága (az ún. *Ráday-émlékiratról*, a Kemény-eposz ominózus 31 strófájáról, vagy a Petkó Zsigmondnak tulajdonított *Gondolkod-*

⁴¹ KJ III/IV/21. 158.

⁴² R. Várkonyi Á.: *I. m.* TörtSz 1984. 351.

gyál szegény magyar . . . kezdetű költeményről egyaránt csak azt tudjuk, hogy a Wesselényi-összeesküvéssel egy időben keletkezettek) lehetetlenné teszi a különböző hatások irányának a nyomon követését, az azonban kétségtelen, hogy e művek között az *Áfium* központi helyet foglal el.

Nádasdy Ferenc országbíró *Oratio*ját olvasva is föltűnő az *Áfium* hatása, am a Nádasdy által kifejtett gondolatok egy része közelebbi rokonságot mutat Gyöngyösi 31 strófájának némely passzusával. A régi korokat fölemlegetvén így ír a nemességről:

„Az nemesség nemesül kerestetett régentén ebben az valaha dicsőségesen széjjel kiterjedett hazában; de ma pórul, kalmár módon: 36 tallér az nemességnek ára. Vérkiontás volt annak előtte, kalmár ma az nemesség ki azelőtt karddal vásárlotta az haza határit.”⁴³

Gyöngyösi hasonlóan kesereg:

Akkor böcsösb áron kele a' Nemesség,
Harmincz Tallér nem volt érette elégség,
Oh! alacson böcsre szállótott nemzetség!
Ily ócsóvá lén-é a' régi dücsösség?

Más áron füzették akkor a taxáját,
Piros vér váltotta fekete téntáját.⁴⁴

Érdekes, és Gyöngyösi nemesség-felfogására jellemző eltérés, hogy Nádasdynál 6 tallérral drágább a nemesség. Gyöngyösi ugyanis azért, hogy harminc tallérra szállítja le a nemesség árát, egy finom Krisztus-allúzióval éppen a nemesség eszméjét emeli piedesztálra. Ugyanitt találkozunk Gyöngyösinél a vér–tinta metaforával, amely tulajdonképpen a vérrel írás toposzához kapcsolódik. E toposzt Zrínyi alkalmazza előszeretettel, de – amint Kovács Sándor Iván utal rá – megtalálható Petkó Zsigmond *Gondolkodgyál*

⁴³ Nádasdy Ferenc: *Oratio*. Közli Veress Endre. TT 1896. 109.

⁴⁴ KJ III/IV/64–65. 166.

szegény magyar ... kezdetű versében is.⁴⁵ Természetesen Petkó is szembeállítja kora nemességét a régiekkel:

Nemessigh levele ipült jo vitézsiggel
 Az czimerit kardal irtak szip piros virell
 Annak pecsétit megh nyomtak hirel és nével
 Sokan értek megh fizettek feyek vitellel.⁴⁶

A vers a hatvanas évek második felében keletkezhetett, abban az időben, amikor Petkó Zsigmond, mint Petrőczy István familiárisa, aktívan részt vesz a Wesselényi-féle szervezkedésben. Mint Petrőczy és Thököly István követe többször megfordul Erdélyben Teleki Mihálynál és Bethien Miklósnál, leveleket és üzeneteket továbbít, beszámolóit Vitnyédi is türelmetlenül várja. Ilyen kapcsolatokkal nyilvánvaló, hogy mely körből meríthette gondolatait.⁴⁷

Az imént, amikor a Kemény-eposzból kimaradt részt összevetettük az *Áfiummal*, már kitértünk arra az egyezésre, mely a nemesség prókátorkodásának elítélésében mutatkozott. Zrínyi nem minden előzmény nélkül mond ítéletet a prókátorok fölött. Az *Áfium* egyik forrásának tekinthető *Síralmas Könyörgő Levél* szerzője sincs jó véleménnyel róluk,⁴⁸ de érdekesebb, hogy Zrínyi már 1648-ban így nyilatkozik egy levélben:

„Volt az előt mi nekünk sok fegiverünk, sok hadviselő emberünk, most a helet nem fér így kőnivben decretumunk ketőt kellene építeni, de még az is keves, az egész ország procatorbul ál, melinek ninch

⁴⁵ Vö. Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. 273–274., 431. A jegyzetekben itt egy sajtóhiba van: Zsigmond helyett János szerepel.

⁴⁶ RMKT XVII. 10. 307.

⁴⁷ Vö. RMKT XVII. 10. 714. Petkó Zsigmondról lásd még Jenei Ferenc: *Petkó Zsigmond*. ItK 1963. 592–594., és Varga Imre: *Petkó Zsigmond életéhez*. ItK 1975. 44–46.

⁴⁸ *Síralmas Könyörgő Levél*. Közli Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*. Bp. 1973. 81.

haszna hadakozásban, hanem otthon ülve, hamis biztonságokat és appellatiokat tanulván bizonios benne, hogy meggazdagodik.”⁴⁹

(A kiemelés nem tőlem – P. A.)

Ettől Nádasdynak sem tér el a véleménye; midőn az *Oratio*-ban a nemesekről ír, ő is szükségesnek tartja megemlíteni a prókátorkodást mint a hanyatlás jelét: „Puhaság, henyeség, dobzódás dolga ifjuidnak; az erejebeli vagy proicator, vagy kalmár.”⁵⁰

Amilyen egyöntetű a *Siralmas Könyörgő Levél* írójának, Zrínyinek vagy Nádasdynak elítélő véleménye a prókátorságról, olyan ellentmondásos a Gyöngyösié. A „Tör, nem pór neveli vala az értéket” kijelentésnek ellentmondani látszik Gyöngyösi, amikor az első könyvben semmi rosszat nem lát abban, hogy Lónyai Zsigmondnak „Törvény illet inkább mint fegyver kezében”,⁵¹ kivált ha meggondoljuk, hogy ez a megállapítás a szerzőre éppúgy vonatkozhatik.

Ez az ellentmondás a *Florentinában* is föllelhető, hiszen egyfelől a darab szereplői elítélő nyilatkozatokat tesznek a prókátorokról, másfelől a mű a hasznos prókátor-tulajdonságokkal rendelkező Hermias sikereiről, dicsőségéről (és persze feminin barátja iránti gyanús hűségéről) szól. Jellemző, hogy Hermias prókatori érvelése közben (Florentinát akarja meggyőzni – megszarolni) maga is némileg elítélően szól a prókátorokról, de – gyanítjuk – ez éppen olyan szónoki fogás csak nála, mint talán Gyöngyösinél.⁵²

Úgy tűnik, hogy Gyöngyösi ebben a kérdésben általánosságban elfogadja a számára mérvadó körök lekicsinylő véleményét, és be is építi ezeket a műveibe, valójában azonban nem teszi feltétlenül magáévá mindazokat a gondolatokat,

⁴⁹ Zrínyi Miklós levele Gr. Batthyány Ádámmal, 1648. július 5. Közli Dr. Iványi Béla. Körömdi Füzetek 2. 1942. 174.

⁵⁰ Nádasdy F.: *I. m.* 109.

⁵¹ KJ 1/I/25. 17.

⁵² Vö. Gyöngyösi: *Florentina*. Gy. I. *Összes költeményei*. I. Kiad. Badics F. Bp. 1914. 402–403.

amelyeket papírra vet. Ez a gyanú óvatosságra készítet, ha Gyöngyösi politikai nézeteiről szólunk; ezt hangsúlyozza Kibédi Varga Áron is, amikor Corneille-ről és Gyöngyösiről írva figyelmeztet:

„... az ő egyéni állásfoglalásukat el kell választani — ehhez nagyon alapos kutatásokra lenne szükség — attól a művekben is szóhoz jutó általános politikai és etikai toposzrendszerrel, amely a reneszánsztól kezdve szerte Európában kialakult: a közhely szerkezeti elv, a politikai közhelyek minden nagyobb lélegzetű, hierarchikusan magasabb rangú műben megszólalnak.”⁵³

A Kemény-eposz 31 stórfája olyan betét, amelybe Gyöngyösi „beledolgozza” az *Áfium* nemességét és közvitézeket bíráló részeit, Zrínyi Montecuccoli-röpiratának egyes gondolatait, valamint annak a toposzrendszernek néhány elemét, amelyet a korban kivált a Wesselényi-féle mozgalommal valamiképp kapcsolatba hozható írásművek tartalmaztak.

Módszere némi hasonlatosságot mutat azzal a módszerrel, amelyet Péter Katalin ír le a magyar nyelvű politikai publicisztika megindulásáról szóló munkájában:

„Az irodalmi, politikai tevékenységnek meglepő, eddig ismeretlen módszerére vet fényt e három röpirat [a *Siralmas Könyörgő levél*, a *Siralmas Panasz* és a *Modus recuperandi Hungariam*] keletkezési körülményeinek a tisztázása. Nem tudunk arról, hogy szokásos lett volna a jelek szerint közkincsnek tekintett iratok átdolgozása. (. . .) Az itt vizsgált iratok elemzése nyomán szinte kollektívnek nevezhető irodalmi tevékenység képe bontakozik ki előttünk (. . .) Kézenfekvő a következtetés: tisztázni kellene, mennyire tekinthető elterjedtnek a röpiratok létrehozásának e három iratnál megfigyelhető módja. Vajon nem kell-e hasonló eljárással számolnunk más politikai iratok elemzésénél is?”⁵⁴

Mintha csak Péter Katalin kérdésére válaszolna Nádasdy (a helyzete ennél súlyosabb; a baljós nevű császári tisztviselőnek, Hochernek kell válaszolnia), amikor a kihallgatás során

⁵³ Kibédi Varga Á.: *I. m.* 552.

⁵⁴ Péter K.: *I. m.* 68.

az *Oratio* keletkezéséről vall. Noha, érthetően, igyekszik magáról elhárítani a felelősséget, mégis igaznak tűnik amit mond: „sok összeesküvőnek irata volt kezemben s az Oratiót azokból állítottam össze”.⁵⁵

Ezt a mondatot igaznak érezzük Gyöngyösi 31 strófájával kapcsolatban is.

*

A 31 strófa utóéletében az a kettősség figyelhető meg, hogy míg a Gyöngyösiről szóló irodalomban szinte mindenki hivatkozik rá, addig a különböző kiadásokból – az egy Dugonicsét kivéve – kimarad, és még Badics is a szövegtől elkülönítve, a lap alján közli az 1921-es, kritikainak számító kiadásban.⁵⁶ Ennek fő oka kétségtelenül az, hogy az első, 1693-as kiadásból is kimaradt. Gyöngyösi szándékosan hagyhatta ki, elsősorban politikai megfontolásból – a török elleni felszabadító háború idején értelmetlen és disszonáns lett volna a magyarok (és németek) harci képességeinek ilyen súlyos bírálata. Fölmerül a kérdés, vajon Gyöngyösi csak a főt említett politikai okból hagyta el a 31 strófát – és akkor az elhagyott részt a mű szerves részének kell tekintenünk –, vagy pedig a politikai indíték mellett kompozíciós szempontok is vezérelték a költőt? (Ez azt is eldöntheti, hogy egy modern *Kemény János emlékezete*-kiadásban helyet kapjon-e – főszerzőként – a kihagyott rész?)

A kompozíciós szempont jelenlétét első látásra igazolhatja az a tény, hogy ez a 31 strófás betét, mintha más szemléletet tükrözne, számos ponton ellentmondani látszik az eposz egyéb helyeinek. Ilyen ellentmondás például a németek, a magyar közvitéztek és nemesség harci készségének a megítélése. A betétben elmarasztaló sorokat olvashatunk, míg a

⁵⁵ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. II. 1876. 175.

⁵⁶ A Kemény-eposz kiadásairól lásd Gy. I. *Összes költeményei*. II. Kiad. Badics F. Bp. 1921. 375–378.

mindent eldöntő csata előtti jelenetben Gyöngyösi mind-annak az ellenkezőjét adja Kemény szájába, amit a 31 strófában ő leírt.⁵⁷ A németekről:

Ez a' velünk való idegen Nemzetség,
Kiket immár régen oktat a' vitézség
Nemde oltalmunkra olly bástya s'-segítség,
A' mellyhez nem térhet könnyen az ellenség?

A közvitézetről:

A' magunk felei, ez a' szép Magyarság,
Kardgya után élő s'-próbált katonaság,
Régi erejében talán ollyan lágyság,
Hogy mindgyárt el-nyomja azt-is a' Pogányság?

A szónoki kérdésre nyilván 'nem' a válasz. De mi van azzal a nemességgel, kikről Gyöngyösi az imént, a betét 9. strófájában ezt írta: „A' magyarokban-is nincs a' régi jó vér / Meghült szivek heve . . .”? Most viszont:

A' Nemességben-is forr az Ősi jó vér-
S'-meg melegült attúl testekben minden ér,
Őszve csapni ki-ki egy ellenséggel mér,
Segitvén Istene, bizik-is, hogy majd nyér.

Ez az ellentmondás mégsem lehet indoka a betét mellőzésének. Egyrészt mert a Kemény-eposz amúgy is tele van ellentmondásokkal, másrészt ezen ellentmondások egy része —

⁵⁷ KJ III/VI/56—58. 192. A fennmaradt csataleírások szinte egyöntetűen beszámolnak néhány epizódról (az ebédhez való készülődés, Kemény lova elbotlik, Gyulai önfeláldozása), ám Kemény beszédéről semmit sem tudnak. Vö. Bethlen János: *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor*. Amszterdam 1663. = *Erdély öröksége*. V. Szerk. Makkai László. Bp. 1941. 235—238., Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 670—671., Rozsnyai Dávid emlékirata. = *Erdély öröksége*. VI. 84—86. Cserei Mihály ugyan idéz egy beszédet, de ezt Kucsuk basa intézi a seregéhez, vö. Cserei Mihály: *Erdély históriája*. Kiad. Bánkuti Imre. Bp. 1983. 51—54.

paradox módon – éppen a kompozíció építését segíti. A magyar vitézek és nemesek megítélésében mutatkozó ellentmondás is ilyen, egyértelműen az eposz mondanivalóját erősíti, vagyis Gyöngyösi szándékait szoigálja.

Mi is ez a szándék? A Kemény-eposz nem pusztán politikai alkotás, fő mondanivalója nem politikai, még ha politikailag értelmezhető is. A mű jellemző sajátossága – írja Agárdi Péter – a „világkép »objektív« aspektusának, a *szerencse – sors – idő – változandóság* motívumának a többi Gyöngyösi-műhöz képest feltűnő sokszínűsége, fontos szerepe, s a költemény egészének hangvételét erősítő, de ugyanakkor mozgósító, felhívó erejű hatása”.⁵⁸

Az egész Kemény-eposz cselekménye nem más, mint Kemény (vagy Anna, illetve a magyarság) sorsának hol jobbra, hol rosszabbra fordulása. A mű tartalmilag két különálló részre tagolódik, az első két könyv Kemény és Anna szerelméről szól, míg a harmadik – mintha új történet kezdődne, külön invokációval és propozícióval – Kemény erdélyi hadjáratát tárgyalja. De ez a két rész tulajdonképpen csak arra szolgál, hogy két szintéren mutassa be Kemény sorsának változandóságát.

Ez a változandóság a cselekmény kisebb szakaszaira is jellemző, túl azon, hogy Gyöngyösi a Kemény-eposzban az általa szokásosnál is többször hangsúlyozza, hogy bizony a köd után nap szokott jönni és megfordítva.⁵⁹ Kemény hadjárata, az, hogy többször is megindul és többször is vissza kell vonulnia – itt a tények Gyöngyösi kezére játszanak –, ezt a változandóságot van hivatva igazolni; a reményt követi az elkeseredés, a nappalt az éj stb. Ugyanez a változandóság jellemző Kemény és Anna szerelmének esélyeire. Mikor a „lánykérőbe” küldött Décsei többszöri elutasítás után végre megérkezik Keményhez Anna kedvező válaszával, megtréfálja már addig is többször reményből reménytelenségbe zuhanó

⁵⁸ Agárdi P.: *I. m.* 66.

⁵⁹ Vö. KJ I/1/51–52. 20., /I/IV/53. 46., II/1/68–69., 73. 62–63., II/VI/56. 97., III/IV/45. 161.

urát. Ez nem csak Décsei, de Gyöngyösi tréfája is, műve mondanivalójának humoros megjelenítése:

Érkezik Décsei azomban Urához;
Szomorú szint vészen titkolt újságához
Ohajt, s'-mond: Ne fárasz már többször Annához,
A' kinek a' szive fajzott kősziklához.

.....

Ennek szele Keményt kezdi halvánítani,
Eddig vett reményét kétségre szorítani,
De siet Décsei szavát megfordítani,
Ura hervat kedvét jó hirrel⁶⁰ujítani.

Miként a' verő-fény változó napokkal,
Borong néha néha darab homályokkal,
De jól el sem húnyik némelykor azokkal,
Hogy már-is fel-derül újabb világokkal:

Néki-is a' mint jött, bánattya ugy múla.⁶⁰

A világban minden változandó; Kemény nagysága – túl hősi halálán – éppen abban áll, hogy soha nem veszti el a reményt. Ez a mű egyik kulcsszava, a remény – számtalanszor előfordul, akár javul, akár romlik Kemény helyzete.

Badics egyoldalúan ítéli meg a *Porából megéledett Phoenix* címet, amikor azt csak a mű feltámasztására vonatkoztatja,⁶¹ hiszen a phoenix-metaforát Kemény többszöri „újra éledésére” is lehet érteni; egy alkalommal Gyöngyösi is így használja. Ez az igazi expozíció, az I. könyv I. részének végén:

Az Hadadi testnek szomorú torából
Gyerő Monostori Phoenix kél porából,
Melly Veseléninét bús állapottyából
Vig napokra hozza, s'-gyászos siralmából.

Noha ez-is a' mint felkél mosolyodva,
Ugy el-fog enyészni megint szomorodva,
Lész ugy-is élete sok búval rakodva,
A' ködből fény, s'-abbúl megint köd fakadva.⁶²

⁶⁰ KJ I/IV/50–54. 45–46.

⁶¹ Vö. Badics F.: *I. m.* 95. és Badics F.: *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei.* Bp. 1912. 9.

⁶² KJ I/1/51–52. 20.

Változandóság, remény, újjáéledés; ebben az összefüggésben a magyar vitézek és nemesek bírálata hasonlóképp bizakodó hangsúlyt kap, akárcsak Zrínyinél. Egykor rendelkezünk hadi erényekkel (pl. Mátyás király idejében), most ezeknek híjával vagyunk — írja Gyöngyösi a 31 strófában. Erre érkezik válaszul Kemény beszédének már idézett része.

Mivel a 31 strófa mellőzését semmilyen művészi, kompozíciós szempont sem követelte — sőt, amint láttuk, részben éppen ezt a szempontot sértette a csonkítás —, az újabb *Kemény János*-kiadásokban indokolt volna, ha az oly sokszor kimaradt rész visszakerülne eredeti helyére.

*

A politikum jelenlétét vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül Gyöngyösi betétszerű, általánosságokban mozgó elmélkedéseit, amelyek ugyan önmagukban nézve — főleg mai szemmel — meglehetősen laposak, ám a politikai környezet olyan helyzetű energiát biztosíthatott a számukra, amellyel sokszor a művek legérdekesebb részévé válhattak, legalábbis a kortárs olvasó számára bizonyosan.

V. Windisch Éva tulajdonképpen Horváth János értékelését korrigálva állapítja meg:

„Nem téveszthet meg az, hogy mondanivalóját Gyöngyösi nagy kedvvel és részletességgel elbeszélte szerelmi történetek keretében adta elő, úgy, hogy a politikai mag csak e népszerűsítő, főúri pártfogói kedvét kereső burkok lehántása után kerül napvilágra.”⁶³

A vitézség és a szerelem buktatóinak, illetve taktikai-stratégiai lehetőségeinek ovidiusi, Gyöngyösi által is hangoztatott⁶⁴ párhuzama mögött ott húzódik a szerelem és a politika buktatóinak és stratégiájának hasonlósága. R. Várkonyi Ágnes

⁶³ V. Windisch É.: *I. m.* 556., vö. Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 128–142.

⁶⁴ Gyöngyösi I.: *Murányi Venus*. III/4–21. Gy. I. i. m. I. 197–199.

idéz néhány részletet a *Murányi Venus*ből, amelyeket olvasva „Mintha valami konspiráció működési szabályzatát olvasnók”.⁶⁵ Számos hasonló részt találhatunk a Kemény-eposzban is. Úgy tűnik, nem kizárólag a szerelmi titoktartásra gondolt Gyöngyösi, midőn a következőket papírra vetette:

Nem jó czégért kötni titkos szándékokban,
Mert kis dolog-is nagy akadály azokban,
Fedezik a' titkot mennél okosabban,
Lészen ki-menése annál hasznosabban.

Némelynek a' száját meg-lakatoíthatni,
De más olyan eszközt viszont találhatni,
Mellyel annak zárját könnyen fel-nyithatni,
S'-az által sok jóbul sok gonoszt várhatni.⁶⁶

A Wesselényi-szervezkedés bukása új tanulságokkal jár, amelyeket Gyöngyösi – látszólag ártatlanul – az amúgy teljesen apolitikusnak tűnő *Florentinába* illeszt. (Természetesen itt is a szerelem szolgáltatja az ürügyet.)

Sok szemek 's fülök-is van a' Királyoknak,
Hosszak a' kezeik, messzére nyulhatnak,
A' titkok előttök úgy nem lappanghatnak,
Hogy végre tzigére ne légyen azoknak.⁶⁷

Hasonló módszerrel dolgozik Gyöngyösi akkor is, amikor a Kemény-eposz egy helyén a fejedelem kötelességeiről elmélkedik. Az eposzban – nyilvánvalóan politikai okokból – elhallgatja Apafi Mihály nevét és szerepét; Kemény ellenése itt csak a török.⁶⁸ Gyöngyösi munkája az erdélyiek megnyerésére irányult (még 1693-ban is az erdélyi Apor Istvánnak ajánlja). Az összeesküvők állandó kapcsolatban álltak Erdéllyel és Kemény egykori ellenfelével, Apafi

⁶⁵ R. Várkonyi Á.: *I. m.* It 1980. 95.

⁶⁶ KJ I/II/67–68. 29.

⁶⁷ *Florentina* 383.

⁶⁸ Vö. V. Windisch É.: *I. m.* 543–544.

Mihállyal.⁶⁹ Ezért a fejedelemről rosszat írni politikai ostobaság, jót írni pedig – tekintettel az eposz egész koncepciójára – képtelenség lett volna. Mégsem maradt ki teljesen Apafi Gyöngyösi művéből, hiszen amikor a költő Keményről szólva hosszas fejtegetésbe kezd a fejedelmek feladatairól, végül is nem tesz mást, mint a Wesselényi-féle szervezkedésben részt vevők elvárásait tolmácsolja Apafinak:

Mivel hogy a' tisztí a' Fejedelmeknek,
Hogy méltóságokat uralló Népeknek,
Ostromlási ellen minden veszélyeknek,
Oltalmi legyenek, s'-paisi ezeknek:

Ugy viselnek méltán Fejedelemséget,
Ha fegyverben vannak, s'-tesznek vitézséget,
Felül múlt az minden másféle szépséget,
Ad a' fel-vett fegyver a' melly ékességet.⁷⁰

*

Midőn V. Windisch Éva föltárta a Kemény-eposz forrásait, és e forrásokat összevetette a Gyöngyösi művében előforduló eseményekkel, megállapította, hogy Gyöngyösi a Kemény erdélyi hadjáratára vonatkozó részeket Bethlen János 1663-ban megjelent *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* című történeti munkájából vette. Eltéréseit Bethlen leírásától elsősorban műfaji és politikai meggondolásokkal lehet magyarázni. Gyöngyösi a Keményre rossz fényt vető részeket vagy egyszerűen kihagyja, vagy a tényeket oly módon csoportosítja, hogy azok ne legyenek terhelőek Keményre.⁷¹

Mindez azonban nem vonatkozik a nagyszöllősi csata leírására, ahol Gyöngyösi Bethlenhez képest új információkat

⁶⁹ A Wesselényi-féle mozgalom és Erdély kapcsolatáról lásd Pauler Gy.: *I. m.*, Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály*. Bp. 1972. 54–90., Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon*. Bp. 1980. 19–23., R. Várkonyi Á.: *Erdélyi változások*. Bp. 1984. 132–139.

⁷⁰ KJ III/IV/51–52. 161.

⁷¹ Vö. V. Windisch É.: *I. m.* 537–541.

is közöl, amelyek forrásait V. Windisch Éva sem tudta megállapítani:

„a fennmaradt rövid csataleírások nem említik a nagyon valószínűen elhangzott beszédet, nem tudnak a Teleki-jelenetről, s a lóról való lezuhanástól eltekintve nem ismerik a csata részleteit sem.”⁷²

Gyöngyösi azonban nemcsak új momentumokat közöl Bethlen munkájához képest, de egy helyütt meg is másítja a Bethlen által leírt eseményeket. A változtatás tendenciája (túl a Kemény megítélésében mutatkozó eltérő koncepciók kívánta változtatásokon) egyértelműen kiderül, ha Bethlen csataleírásának egy részletét összevetjük a Gyöngyösiével:

„Mikor Kemény fejedelem seregét (. . .) felállította (. . .) egy fehér ruhás magyarországi lovas járult hozzá és arra figyelmeztette, hogy különítse el magától a csatában az erdélyi urakat, mert azok az élete ellen törnek. Kemény hallgatott is erre, nem fontolva meg azt sem, kitől származik a hír és igaz-e. Odaküldte Teleki Mihályt, udvara egyik bizalmas emberét az erdélyi nemesekhez és megparancsolta nekik, hogy vonuljanak a német csapatok mellé, maga is tüstént odamegy. Ezek az urak (. . .) Engedelmeskedtek a parancsoknak úgy, hogy nem is maradt más a csatában a fejedelem mellett az erdélyi urak közül, csak Ebeni István és a fejedelem fia, Kemény Simon.”⁷³

Az eposzban a fősorakozott had előtt Kemény lelkesítő beszédet mond, majd Gyöngyösi röviden ábrázolja a már régebben részletesen lefestett török sereget (valószínűleg itt is Zrínyi nyomán⁷⁴), és magasztalni kezdi Keményt – fölhasználva azt az időt, amíg a fejedelem lovat cserél. Ezután következik a már említett Teleki-jelenet: Teleki Mihály arra kéri Keményt, hogy ne vegyen részt a csatában, ne kockáztassa életét, a fejedelem azonban visszautasítja a kérést. Gyöngyösi a csatát előbb néhány strófában, többnyire álta-

⁷² Uo. 542.

⁷³ Bethlen János: *I. m.* 237. (Ford. Waczulik Margit.)

⁷⁴ Vö. Kovács S. I.: *I. m.* ItK Sajtó alatt.

lánosságokban mozogva ábrázolja, majd figyelme Keményre és a körülötte harcolókra összpontosul:

Izzad vala vérrel már Kemény szablyája,
Körülötte fia, s'-sok vitéz szolgája,
Azomban sok Török tódulván reája,
A' forgolódásban el-húll paripája.

Simon ez ideig Julusnak módgyára,
Forgolódot körülé s'-vigyázott Attyára;
De sok Pogány érvén néki-is sorára,
El-vetik, s'-alighogy nem ére torára.

Magyar Kapitány-is, az Ebeni István,
Forgóldik, egynéhány Törököt le-csapván,
De ő ellene-is feles Pogány jutván,
El-szakad Urátúl, tovább nem álhatván.

Teleki Mihálynak sem henyél szablyája,
Sebesedik tőle sok török pofája,
Pogány vér foly rajta, nincs egyéb rosdája,
De a' csapdosásban esett sok csorbája,

El-szakasztyák ezt-is édes Ura mellől,
Jút eszében, elébb mit érzet e' felől,
És azon búsulván, sir a' szive belől,
Mert láttya, a' veszély most veszi már elől.

Vala ez Keménynek igaz Achatese,
A'miképpen hive, a' szerént kedvese,⁷⁵

Ezután ír még a többek által is említett Gyulai epizódról,⁷⁶ majd Kemény elestéről – amelyről pontos tudósítás aligha állt Gyöngyösi rendelkezésére.

Ami az összevetésből első látásra is kitűnik, hogy amíg Bethlen szerint a fejedelem mellett a vezető emberek közül csak Kemény Simon és Ébeni István harcolt, addig Gyöngyösi Teleki Mihályt is a csatatérre állítja. Kemény Simonnak és Ébeni Istvánnak négy-négy sort áldoz, Telekinek tízet; a fő-

⁷⁵ KJ III/VI/97–102. 197–198.

⁷⁶ Szalárdin és Rozsnyai Dávidon kívül (lásd 57. jegyzet) említi még Kornis Gáspár, vö. *Erdély öröksége* VI. 206.

emberek közül Teleki az, akit utolsóként szakítanak el urától; egyszóval Gyöngyösi hangsúlyosabban szól róla, mint azokról, akik valóban részt vettek a harcban.

Érthető, hogy Gyöngyösi elhagyta a fehér ruhás lovas történetét, hiszen az Erdélyt célzó műben bántó dolog lett volna a megírás idején már Apafit szolgáló urakat egy Kemény elleni merénylet tervezgetésével vádolni, de megtehetette volna, hogy Telekit sem említi meg. Ám Teleki nemcsak kitüntetett szerepet visz a csatában (Gyöngyösi szerint), de Kemény Achatesének, vagyis legjobb barátjának, fegyvertársának is nevezetik. Még azt is megtudjuk, hogy mit gondol magában, miközben harcol; visszaemlékszik a már említett Teleki-jelenetre. A jelenetet szintén hiába keressének egyéb forrásokban, csak Gyöngyösinél található meg:

Teleki Mihálynak elmélkedésére
Gyön olly titkos érzés azomban szivére,
Hogy most menne Kemény vég veszedelmére,
Ha más ként nem visel gondot életére.

Kéri, hogy kedvesit szánnya meg s'-Hazáját,
Ne várja a' Mársnak kétséges koczkáját,
Bízva hiveire az harcznak próbáját,
Állyon férre maga, s'-tegye-bé szablyáját.

Nyilhat jövendőben job úttya dolgának,
Csak most mértékelést adgyon szándékának,
Ne ereszze magát vakmerő próbának.
Megjelentvén titkát, Teleki, szavának,⁷⁷

A jelenetből legalább két figyelemreméltó következtetés vonható le Telekivel kapcsolatban. Az egyik Gyöngyösi forrásaira vonatkozik. Gyöngyösi írja, hogy Teleki szivére titkos érzés jön, Teleki megérzi Kemény halálát. Ilyesmit Gyöngyösi nem szokott kitalálni, márpedig Teleki megérzésének, a dolog jellegéből következően, csak egy forrása lehet, maga Teleki. Találkozhattak személyesen is, például Teleki 1666-os murányi látogatása alkalmával, mégis valószínűbb,

⁷⁷ KJ III/VI/87–89. 196.

hogy az információt Gyöngyösi Lónyai Annán keresztül szerezte. Az eposz tanúsága szerint Gyöngyösi bepillantatható a Kemény és Lónyai Anna közt folyt levelezésbe,⁷⁸ a költő tehát igen jó kapcsolatban lehetett az özvegy fejedelemszonnal. Kemény erdélyi hadjárata során Lónyai Anna és Teleki Mihály felesége együtt várták Teleki tudósításait, aki valószínűleg a nagyszöllősi csata körülményeiről is beszámolt az asszonyoknak,⁷⁹ így juthatott hozzá Gyöngyösi az információhoz.

A másik következtetés, Teleki szerepének megítélése szempontjából, fontosabbnak tűnik. Azt, hogy a fentebb idézett jelenet valóban lejátszódott volna, nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy néhány évvel előbb, II. Rákóczi György és Kemény János között hasonló beszélgetés zajlott, midőn világossá vált a lengyelországi hadjárat kudarca. Ezt a beszélgetést idézi is művében Gyöngyösi.⁸⁰ A Kemény – Teleki jelenet ilyen összefüggésben nem más, mint a II. Rákóczi György – Kemény jelenet tükörképe. Ha a mű egészébe illesztjük, a jelenet mindenképpen azt sugallja, hogy a csatában elpusztult Kemény méltó utóda Teleki Mihály. (Itt persze nem feltétlenül a fejedelmi székre gondolunk.)

Ha igaz, hogy Gyöngyösi mindezt a Wesselényi-féle szervezkedés idején írja, igen jellemzőnek tarthatjuk a Teleki alakjának szentelt megkülönböztetett figyelmet. Az erdélyi fejedelem és az összeesküvők kapcsolatának egy fontos szálát éppen Teleki tartotta a kezében,⁸¹ akinek a közbenjárását már Wesselényi nádor is többször kérte, aki – mint azt már említettük – 1666 nyarán Murányba is ellátogat: „Ennek a Teleki és én járásomnak oka volt titkos követség Apafi fejedelemtől a magyar, máig is tartó, még in anno 1663. kezdett

⁷⁸ V. Windisch É.: *I. m.* 537–538.

⁷⁹ Vö. Lónyai Anna levele Teleki Mihálynak, 1662. január 12. *Teleki Mihály levelezése*. II. 233–234.

⁸⁰ KJ II/II/18–27. 65–66.

⁸¹ Trócsányi Zs.: *I. m.* 54–78.

nehéz dolgokról” írja erről az útról önéletírásában Bethlen Miklós.⁸²

Azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Gyöngyösi eredetileg Telekinek akarta ajánlani az eposzt, ez szintén magyarázná a Teleki alakjának szentelt figyelmet.

*

Végigtekintve a Kemény-eposz politikai vonatkozásain, talán élesebben rajzolódnak ki a mű és a politikai mozgalom összefüggésének vonalai, miként Gyöngyösi politikai arcképének vonásait is tisztábban láthatjuk. Nem térhettünk itt ki a kérdés valamennyi vonatkozására, mégis, meggyőződésünk, hogy a Gyöngyösi-œuvre, kivált az életmű első fele, sokkal gazdagabb politikai utalásokban, állásfoglalásokban, mint azt általában a szakirodalom megállapította.

⁸² Bethlen Miklós: *I. m.* 218. — Dolgozatomhoz R. Várkonyi Ágnes fűzött megjegyzéseket; segítő bírálatát köszönöm. Iránymutató észrevételei nyomán néhány helyen javítottam, pontosítottam a szöveget. Így is maradt azonban néhány olyan hiányosság, amelyekre R. Várkonyi Ágnes jogosan hívta fel a figyelmemet (például a Teleki—Kemény párhuzam értelmezése), de amelyeket itt, elsősorban terjedelmi okokból nem tudtam kiküszöbölni. Ezért említtem meg, hogy a témáról készül egy, a jelenleginél nagyobb terjedelmű és igényű tanulmány is.